

# Boek van de maand

## Een tweede biografie over Hendrik de Cock (1801-1842)

J. Kamphuis

**Op 9 september jl. promoveerde de historicus Harm Veldman aan de Theologische Universiteit van Kampen (Broederweg) op een zeer uitvoerige biografie over Hendrik de Cock, de ‘vader’ van de Afscheiding van 1834.**

**Afgedacht van een behoorlijk aantal min of meer uitvoerige biografische schetsen, kan deze dissertatie de tweede biografie worden genoemd aan ds. H. de Cock gewijd. De eerste schreef zijn zoon, Helenius (1<sup>e</sup> druk 1860, 2<sup>e</sup> druk 1885).**

### Inleiding

Een zoon schrijft het levensbericht van zijn vader! Hij spreekt ook steeds over ‘vader’ en dat op wens van zijn moeder. Je zou kunnen zeggen: een hachelijke onderneming. Als een zoon zijn vader niet begraaft per boek, wordt het dan geen ophemelen? Nu, ondanks alle verdiensten die dr. Veldmans studie heeft, zeg ik van heler harte: wie ook maar even de kans krijgt Helenius’ biografie over zijn vader te lezen, die raad ik dat hartgrondig aan. Het is zo’n waardevol en zo’n zuiver boek! En dan: geschreven door een zoon die als jochie van 9 à 10 jaar naast zijn vader en moeder heeft gestaan, toen een jonger zusje, Jantje, werd begraven vlak voordat de Afscheiding van de Nederlandse Hervormde Kerk zich voltrok. Hij zal de advertentie hebben gelezen, die vader en moeder in de *Groninger Courant* plaatsten, waarin ook deze woorden te lezen waren: ‘Berustende in en vertrouwende op de verbondsbeloften Gen. XVII:7, Hand. II:39 en op Gods Woord, Marc. X:14 en I Corinth. VII:14 hopen wij eenmaal haar daar weder te vinden, waar geen rouw of gekrijt meer zal zijn.’ Zijn vader ondertekende met: ‘H. de Cock, Geref. Leeraar te Ulrum’. Maar Helenius wist natuurlijk best dat ‘vader’ *geschorst* was als dominee en nu al zo lang niet meer preken mocht.

En toen maakte dat jongetje de zondag mee vlak vóór de Afscheiding met al het rumoer en de plotselinge verschijning van een dominee (ds. Scholte uit Brabant), een dominee die zo vurig preekte en het helemaal eens was met z’n vader. En er gebeurde van alles. Er kwamen boze militairen in de pastorie en vader moest in de gevangenis. De jonge Helenius heeft z’n vader daar ook een keer samen met zijn moeder opgezocht. Enz., enz. Nog weer later heeft Helenius lessen in de theologie van zijn vader gevolgd. Heel jong stierf zijn vader (1842) en kort daarna werd hij zelf predikant (1844) en tien jaar later docent in Kampen.

Ik noem maar enkele scharnierpunten in het leven van de zoon-biograaf. Lezen we nu die biografie van zijn hand over zijn vader, dan valt op hoe rustig, hoe zuiver het verhaal is gehouden. Er blijkt een nauwe verbondenheid in gelovige overtuiging. Maar nergens slaat de stem van de biograaf over en ook schiet de stem niet uit van verheerlijking van zó’n vader. Jaap van Gelderen, kerkhistoricus van Kampen (Oudestraat) vond de karakteristiek: een kuis verhaal.<sup>1</sup>

Levendig herinner ik mij dat ik lang geleden in de vreemde weken vlak voor de bevrijding van West-Nederland in 1945, op 9 april een tweedehands exemplaar in handen kreeg. Wat heb ik veel van deze eerste biografie geleerd en ervan genoten!

### De tweede biografie over Hendrik de Cock

En nu, in 2009, 64 jaar later, ontvang ik de tweede biografie over Hendrik de Cock, de dissertatie van Harm Veldman! Het boek is opgenomen in de serie *Theologie en geschiedenis* onder redactie van dr. Herman Selderhuis. Het is nog uitgebreider dan de eerste biografie. Die

telde in de tweede druk 640 bladzijden. Maar Veldman gaat er ruim honderd bladzijden bovenuit en geeft daarbij nog een cd-rom over De Cock en de 87 door hem gestichte gemeenten, waarin een *calendarium* H. de Cock 1833-1842, alsmede een *overzicht* hervormde predikanten classis Middelstum 1834.

Het kan haast niet op. En dat over zo'n kort domineesleven! Is het niet iets te veel? Antwoord: nee! De tweede biografie is haar plaats naast de eerste meer dan waard. Veldman heeft een heel eigen stijl: in een vriendelijke onverzettelijkheid voert hij ons langs heel dat bewogen leven van Hendrik de Cock. Soms voert een omweg (bijv. over het supranaturalisme van de late achttiende en de vroege negentiende eeuw) m.i. wel eens wat ver af van het thema 'biografie en theologie' (de ondertitel van de studie) (p. 89-98), maar door de bank genomen blijft de biograaf ons boeien en blijft hij rustig documenteren. Een hartelijke gelukwens richting de gepromoveerde doctor is gepast! Ook aan de Theologische Universiteit, waaraan Hendrik de Cock naast anderen een klein begin maakte met zijn theologische lessen in de 'afgescheiden' Groningse pastorie. En aan de promotor prof. Te Velde eveneens de gelukwens: de promotor is toch altijd weer blij met zulke promovendi!

## Vragen

Dit wil niet zeggen dat er geen vragen overblijven. Soms ook kritische vragen.

Dr. Veldman heeft het archief De Cock consciëntieus gebruikt. Soms komt hij met verrassende gegevens, bijvoorbeeld wanneer hij ons dient met een lijst van boeken (door De Cock zelf opgesteld) die rond 1830 in De Cocks bibliotheek waren te vinden (p. 592v). De schrijver concludeert na brede beschrijving dat opvallend is 'de prominente aanwezigheid van werken van remonstrantse huize' (p. 604). Hij constateert dan ook dat De Cock zich voor 1830 'in niets onderscheidt van zijn doorsnee-collega's'. En iets verder horen we: 'de betrachting van de deugd op de weg naar de onsterfelijkheid werd de kerkgangers in gemoedelijke ernst voorgehouden.' Bij deze stellige verzekering heb ik wel m'n aarzeling (zie het vervolg).

Een tweede, zeer onvolledige lijst uit de tijd na De Cocks wending tot de gereformeerde overtuiging laat een heel ander beeld vermoeden. Maar vooral de eerste lijst uit 1830 heeft mij gefraspeerd. We wisten dat De Cock geen exemplaar van de Dordtse leerregels (het derde formulier van eenheid!) in zijn bezit had, en dat hij de inhoud zelfs niet kende. Hij heeft het zelf na zijn grote wending uitgegeven! We wisten ook dat Calvijn voor de jonge dominee een vergeten theoloog was: de reformator van Genève was een pure ontdekking voor hem! Maar hoe duidelijk laat de catalogus zien dat de jonge dominee thuis was in een wezenlijk remonstrantiserende omgeving!

Is er echter niet *meer* over hem te zeggen in zijn vroege geestelijke ontwikkeling? Zeker. Veldman vermeldt terecht dat ook al in de jeugdijaren er de invloed is geweest van de rechtzinnige catechiseermeester Nieman (p. 38v). Maar onderwaardeert hij niet enigszins de invloed die op de jonge student werd geoefend door de bescheiden theoloog professor Eelco Tinga, van wie De Cock scholing in de 'predikkunde' gehad heeft? Tinga was geen opvallend figuur en hij heeft weinig bijgedragen aan de verdediging van het orthodox geloof, maar Veldman vermeldt zelf toch ook dat 'de aloude Gereformeerde orthodoxie inzake de leer der verzoening' wel bij hem beluisterd kon worden (p. 68).

En wij weten heel weinig van de inhoud van De Cocks preken zowel voor als na zijn beslissende wending naar de gereformeerde geloofsovertuiging. Jammer genoeg heeft blijkbaar het rijke archief van De Cock toch z'n beperkingen. We horen bijvoorbeeld wel welke 'teksten' De Cock gebruikte toen hij tot klaarheid was gekomen en positie koos tegen het ziellose moralisme, dat hoe langer hoe meer de overhand kreeg. Maar hoe hij die teksten

in zijn prediking liet functioneren, dat horen we niet. Wat zou het prachtig zijn als dát uit de archieven naar voren was gekomen!

Helenius de Cock vertelt wel dat zijn vader al in de studententijd een ‘vrij ernstige strijd’ doormaakte, waarin hij biddend om helderheid zocht: hij merkte onderscheid, verschil tussen de lessen van zijn catechiseermeester Nieland én de lessen van zijn academische leermeesters. Er was het gebed – reeds toen – ‘dat de Heere hem de waarheid van den leugen met klaarheid mocht doen onderscheiden’ (biografie, p. 12). Helenius de Cock citeert in zijn levensbeschrijving ook breed uit de preek die De Cock bij gelegenheid van zijn afscheid in 1829 van zijn tweede gemeente, Noordlaren, hield (p. 16v). Het is van de *jonge* De Cock het enige wat breder preekcitaat dat ik ken. Ik hoor daar iets in van de ‘bevindelijke’ orthodoxie van de Nadere Reformatie tot en met het ‘onderscheidenlijk’ aanspreken van de onderscheiden groeperingen die hij in geestelijke zin in de gemeente waarnam! *Achttiende-eeuws* ongetwijfeld. Maar toch: hoe weldadig doet déze oproep aan: ‘Houdt vast aan dien Jezus, dien ik u immer heb zoeken voor te stellen in al de grootheid van zijn zondaarsliefde, zooals hij geleden en voldaan heeft voor allen die in Hem gelooven. Houdt vast aan dien Heiland, borg en middelaar, die de grootste schat is voor iedere sterveling, ’t zij koning of daglooner, en zonder wien niemand inderdaad gelukkig kan zijn. – Houdt vast ... aan dien Zoon van God, die de enige rotssteen van des menschen geluk is, en onze troost in leven en in sterven.’

Is er niet méér werkzaam gebleven bij de jonge dominee van de zaligmakende leer van de heilige Schriften dan het vlakke deugdzaamheids-‘evangelie’, dat hoe langer hoe meer de kerk van die dagen in z’n greep kreeg? En kon juist óók daarom het getuigenis van eenvoudige gelovigen in Ulrum hem de weg wijzen naar het radicale geloof in vrije genade? ‘Ulrum’ betekende voor De Cock de breuk met zijn voorganger daar, met Hofstede de Groot, die hoogleraar in Groningen werd en daar de centrale figuur van de ‘Groninger godgeleerden’, waarbij religieuze *opvoedkunde* de plaats innam van de drieslag: *ellende, verlossing en dankbaarheid* van de Heidelbergse Catechismus. Maar predisponeerde de God van zijn levensgang De Cock niet van vroege tijden af? En er zijn toch geen lichte aanwijzingen dat hij in de tijd van universitaire scholing niet ondergegaan is in het religieuze humanisme?<sup>2</sup>

### **Hofstede de Groot en zijn ‘Groninger godgeleerdheid’**

Ik noem daar de naam van Petrus Hofstede de Groot, de centrale figuur van de ‘Groninger godgeleerdheid’, die een eigen stempel heeft gegeven aan de eerste helft van de negentiende eeuw, hij met zijn Groningse studiegenoten, zijn studievrienden in engere zin. Daar hoorde Hendrik de Cock niet bij, al waardeerde Peter Hendrik wel als een aardige rondborstige makker.<sup>3</sup> Aan de universiteit is de Groningse richting om zo te zeggen geboren en heeft richting gekregen vooral ook door oriëntatie op de Utrechtse wijsgeer Van Heusde. Wanneer in 1832/1834 Hofstede de Groot en De Cock botsen, is beiderzijds de richting al bepaald!

Nu moet het me van het hart, dat Veldman in zijn uitvoerige studie zo weinig de ‘Groninger richting’ zelf aan het woord laat. Zo uitgebreid als het supranaturalisme wordt besproken, zo uiterst summier deze nieuwe richting, waarmee De Cock in felle botsing kwam in zijn wederkeer naar de gereformeerde belijdenis en theologie. Nauwelijks een halve bladzij krijgen de ‘Groningers’ helemaal aan het einde van de studie (p. 638). Eigenlijk moeten we het doen met de opmerking dat de Groninger Richting ‘de voornaamste geestelijke erfgenaam’ van het supranaturalisme is. Daar is m.i. wel iets van waar, maar het raakt toch het wezenlijke niet van deze nieuwe stroming. Er is bij Hofstede de Groot en zijn vrienden wel degelijk kritische reactie op het supranaturalisme van de achttiende en de beginnende negentiende eeuw. Er wordt duidelijk distantie genomen van het vlakke rationalisme. De

geschiedschrijver van de Groningse universiteit professor J. Huizinga heeft een boeiende schets van deze nieuwe richting gegeven.<sup>4</sup> Veldman kent dit werk. Waarom er niet meer gebruik van gemaakt dan een enkele verwijzing?

De Cocks radicale afwijzing van deze theologie is in zijn situatie geheel te verstaan. We vallen die bij. Maar een grotere tijdsafstand geeft ons óók de mogelijkheid de *eigen* plaats van deze theologie te onderkennen: een romantische reactie op het rationalisme: het gevoelselement krijgt aandacht en dat verbonden met een grote aandacht voor de ‘godmens’ Jezus. De Cock heeft, evenals het Reveil (Isaïc da Costa, Groen van Prinsterer) ‘nee’ gezegd tegen dít christocentrisme, omdat het verbonden is met de loochening van de heilige Drie-eenheid. Maar ik mis bij Veldman het zicht op de eigen plaats van deze theologen. Wanneer we daar oog voor hebben, juist dan krijgt het conflict De Cock – Hofstede de Groot een grote diepte. Beiden zochten ze tegenover de achttiende eeuw een nieuwe positie. Maar bij De Cock was dat de positie, gestempeld door de ‘wederkeer’ tot de christelijke belijdenis van de eerste eeuwen én van de Reformatie. Bij Hofstede was het een nieuwe richting, die verwantschap heeft met heel het romantische levensgevoel van die tijd. Bij De Cock brak het licht van Gods Woord weer door, zoals de kerk dat Woord de eeuwen door heeft beleden. Bij Hofstede de Groot was het: ‘een nieuwe lente, een nieuw geluid!’ En na vijftig jaar, nee, eerder al, was de kracht van dit geluid alweer gebroken, terwijl wij bij De Cock in al zijn beperkingen, nu nog het oude geluid horen opklinken, het evangelie van de vrije genade, ons in Christus, Gods eigen Zoon, geschonken. Dan schamen we ons ook niet om die beperkingen te erkennen. En de misslagen, die daarmee verbonden waren.

### **De Cock binnen de fragiele eenheid van het nieuwe kerkverband**

Een van de mooiste hoofdstukken uit dit rijke boek vind ik hoofdstuk 15, waarin Veldman de positie van De Cock tekent binnen ‘de fragiele eenheid van het nieuwe kerkverband’ (p. 494v), en dan inzonderheid het tweede en derde deel daarvan, ‘De Cock en de toenemende diversiteit onder de afgescheidenen’ en ‘De Cock en de kruisgezinden’ (d.w.z. de broeders die de weg van een nieuwe afscheiding meenden te moeten gaan om dé Afscheiding van 1834 vooral zuiver te houden en met de aanklacht dat De Cock met de hoofdstroom van de Afscheiding ontrouw was geworden). Aangrijpende geschiedenis van bijna eindeloze verdeeldheid komt hier aan de orde. Ds. H.P. Scholte, de wapenbroeder van het eerste uur en zijn weg naar het independentisme van de vrije gemeente wordt ons getekend, én daar recht tegenover de broeders van het landelijk hyperconservatisme, met wie De Cock zich zo sterk verbonden voelde en die hij toch ter wille van de eenheid van Gods gemeente ten slotte wel moest loslaten, mannen zoals Derk Hoksbergen van Kampen.

Het gaat Veldman niet om alle details van die bewogen jaren na de Afscheiding, toen de kerkelijke eenheid van het jonge kerkverband zozeer op de proef werd gesteld, maar vooral om de positie van De Cock in al die trieste verwickelingen, die verwijderingen en die scheuringen. Het is alsof je in zijn levensverhaal in een andere wereld komt! Eerst is het in de confrontatie met Hofstede de Groot en met de kerkelijke tolerantie, zoals die door de hervormde kerkbesturen op slinkse en brute wijze werd opgelegd, een en al strijdbaarheid bij de dominee van Ulrum! En dán als hij de afgescheiden gemeenten en gemeentetjes tracht bijeen te houden onder het gezag van de vrede van Christus, is het soms alsof we met een ander mens hebben te doen. Hij houdt wel zijn stevige overtuiging, hij is wel de man die moeite heeft met allerlei vernieuwingen (de zgn. Utrechtse Kerkorde!), maar toch – hij leert zichzelf te verloochenen ter wille van de eenheid onder de broeders – hij weet hoe langer hoe duidelijker dat het in de kerk er *niet* om gaat en nooit mag gaan dat eigen haan koning zal kraaien.

De Cock, die moedig positie kiest tegen de besturenkerk met haar tolerantie voor iedere dwaling, bewonderen wij ondanks zijn ruige taal en zelfs ondanks zijn missers (vooral die ene grote, dat hij zich door de fanaat Klok van Delfzijl liet gebruiken, liet misbruiken voor een onverantwoorde hetze tegen ieder nieuwtestamentisch lied in de kerk van het Nieuwe Verbond!). Maar de De Cock die zich liet terugroepen van het hyperconservatisme van sommige medestanders, die De Cock hebben we van harte *lief*. Dat is de broeder die ons is voorgedaan door uiteindelijk zich te willen schikken in besluiten van de generale synode, zoveel als hem maar mogelijk was en die ook erkende dat hij ‘door wantrouwen en misverstand tot verkeerde verdenkingen en gevolgtrekkingen vervoerd’ was (4 nov. 1837).<sup>5</sup> We denken dan ook in dankbaarheid terug aan zijn echtgenote, die moedige vrouw, die naast haar man stond en bleef staan, ook toen hij vervolgd werd ter wille van de Waarheid, maar die hem niet volgde in de onberaden hetze tegen het nieuwtestamentisch lied en samen met de jonge A.C. van Raalte hem mocht brengen tot deze bevrijdende nederigheid en ootmoed, al klaagde br. Hoksbergen van Kampen dat De Cock ‘zijn hoofd in Delila’s schoot’ had gelegd.<sup>6</sup>

Déze De Cock heeft voor de ‘afgescheiden gemeentes’ meer betekend dan hij vermoedelijk ooit zichzelf heeft gerealiseerd in de weinige jaren die hem nog restten in zijn dienst op aarde. In zijn nederigheid en zelfverloochening heeft hij niet alleen in zijn eigen tijd de eenheid van de kerk gediend. Hij heeft ook de weg naar de toekomst mogen openen voor die kleine kerkjes, die vast wilden houden aan en bleven leven uit het geloof van de Reformatie: ‘sola Scriptura, sola fide, sola gratia’. Dat is onder Gods gunst van zeer grote betekenis geweest. Hij leerde zelf dat er onderscheid is tussen belijdenis en kerkorde, ook zoals die door het gereformeerde verleden hem en de zijnen beide werden aangereikt. Zoals men in die tijd het wel formuleerde: de *Dordtse* leer en de *Dordtse* Kerkorde. Hoe gemakkelijk het ook leek om tegenover de nieuwlichters zo de ‘Wederkeer’ te typeren, het gevaar is dan maar zo levensgroot dat ‘Dordrecht’ (1618/1619) het einde is en dat alles wat van Dordrecht ons toekomt, van éénzelfde gewicht is. Maar De Cock leerde zijn mensen dat de leer van de zaligheid én de praktische ordening van het kerkelijk leven toch *twee* zijn: ze hebben ieder hun *eigen* gewicht en de ordening van het kerkelijk leven moet verankerd zijn in de leer. Maar die ordening is in al haar details nog wel wat anders dan de belijdenis van onze enige troost in leven en sterven.

Dat bleek verder ook opening te geven aan een nieuw en meer schriftuurlijk verstaan van het Verbond en van de sacramenten als tekens en zegels van de beloften van het Nieuwe Verbond. Hier zou de zoon Helenius de lijn doortrekken, toen hij docent in Kampen werd, aan het begin waarvan de vader Hendrik de Cock stond. En dat niet alleen! Velen leerden in de ‘afgescheiden’ kerken de weg naar een schriftuurlijk verstaan van het Verbond. Die voorgangers van toen leerden breken met een denken *vanuit* Gods verkiezing als zou dat een donker en dreigend noodlot zijn. Hoeveel namen zijn hier niet te noemen: predikanten die in de eenvoud van de ‘afgescheiden’ pastorie hun Bijbel leerden lezen en de rijke taal van de gereformeerde belijdenis. Die schriftuurlijke lijnen hebben zoveel betekend in de opbouw van het geestelijk leven in de gemeente van God! Door de geslachten heen. Zelf heb ik het nog als bevrijding meegemaakt, dat prof. K. Schilder teruggreep in zijn onderwijs en kerkelijke journalistiek op de theologen van de Afscheiding en hoe bevrijdend was de prediking niet van een nieuw geslacht van verkondigers van het evangelie.

Het begin was zo nietig! Eén eenzame dominee De Cock, die de weg van zelfverloochening ging en toen een nieuw geluid kon geven: ‘Hierheen broeders!’ Hij greep daarvoor naar een oud gezegde in de kerk, dat nadruk wilde leggen op de eenheid van het geloof. En daarvoor een drieslag vond: ‘In het noodzakelijke eenheid, in het niet noodzakelijke vrijheid, in alles de

liefde.’ Veldman geeft het hoofdstuk ‘De Cock en de toenemende diversiteit onder de afgescheidenen’ deze spreuk als ondertitel mee. Een vondst! Want De Cock zelf citeert deze spreuk van ‘een reeds lang ontslapenen leeraar’ in 1837 als hij de broeders in Overijssel tot vrede vermaant.

Zelf vind ik het een beetje jammer dat de schrijver ons niet vertelt wie die ‘ontslapenen leeraar’ was. Hij verzuimt anders nooit ons te dienen met al de relevante literatuur. Hier had hij gemakkelijk kunnen verwijzen naar de mooie studie die de hoogleraar A. Eekhof in 1931 publiceerde onder de (Latijnse) titel *In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in utrisque caritas*. De spreuk is vaak misbruikt om voor allerlei dwaling ruimte in de kerk te vragen. Maar dat was de bedoeling van hem die de spreuk lanceerde, niet. Het ging hem (een zekere Meldenius) om de eenheid *binnen* de ruimte van de door de kerk beleden leer! Daarom kan Veldman daarmee op een waardige wijze dit rijke hoofdstuk ook besluiten: ‘De Cock heeft in deze fase van haar (nl. de Afscheiding) geschiedenis laten zien dat er binnen de bandbreedte van de gereformeerde belijdenis en kerkorde ruimte was voor alternatieven.’ Om die ‘bandbreedte’ gaat het zo dikwijls in verleden én heden!

In een tweede artikel hoop ik nog kort in te gaan op de vraag die Veldman lang bezighoudt: wie is toch aan te merken als de wezenlijke auteur van de Acte van Afscheiding?

N.a.v.: dr. Harm Veldman,

*Hendrik de Cock (1801-1842) op de breuklijnen in theologie en kerk in Nederland*, Kok, Kampen, 2009, ISBN 978 90 435 1731 7, 752 pag., prijs € 45,-

#### Noten:

- <sup>1</sup> Helenius, de zoon, heeft zelf geen biografie in boekvorm gekregen. Maar de historicus G.J. Schutte heeft een grondig overzichtsartikel over hem gegeven in het vijfde deel van het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, p. 121-124. Dezelfde heeft ons ook gediend met een breed artikel over Helenius de Cock en de Vereniging in 1892 in de bundel *Vereniging in wederkeer* (red. D. Deddens, M. te Velde), p. 61-87.
- <sup>2</sup> Ook zijn jonge vrouw Frouwe Venema is m.i. belangrijk geweest in haar bescheiden erop wijzen dat de dominee toch vooral *de gemeente* altijd voor ogen moest houden.
- <sup>3</sup> Vgl. J. Vree Azn., ‘H. de Cock en de Groninger vrienden, I’, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, jrg. 4, p. 19: ‘Samen met een aantal vrienden besloot hij (Hofstede de Groot) zelf aan het werk te gaan en nieuwe wegen te vinden. Tot deze vrienden in engere zin behoorde De Cock niet. ... Hofstede de Groot en zijn vrienden vormden in het geheel van de ongeveer 150 theologen die in de jaren twintig binnen Gruno’s veste afstudeerden in wetenschappelijk opzicht een elite.’
- <sup>4</sup> Vgl. J. Huizinga, *Verzamelde werken VIII*, Haarlem 1951, p. 139-163.
- <sup>5</sup> Zie de bijlage bij de brief van de ‘Opziener der gemeente in de provinciën Groningen en Drenthe’, in: *Handelingen en Verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijk Afscheiden en Gereformeerde kerk (1836-1869)*, uitgave van 1984, p. 172, en Veldman, dissertatie, p. 511v, inzonderheid ook nog de herhaalde betuiging dat hij zich medeschuldig wist aan de verscheurende twist tussen broeders van één huis, vgl. Veldman, p. 527: ‘Ikzelf broeders, ben in dezen een voorname meewerkende oorzaak geweest van dien strijd, en waarlijk uit overtuiging, maar bij nader inzien door te ver gedreven wantrouwen en vrees voor verlies van eenig gedeelte onzer gereformeerde leer en praktijk.’
- <sup>6</sup> Veldman, a.w., p. 527, vgl. ook het kostelijke boekje van Jaap van Gelderen over Frouwe Venema, *Een verstandige vrouw*, in *Kamper Miniaturen*, VII, p.16,24v,49.